

Гене́за української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX–XX століть (початок)

Світлана ХВАТКОВА, Галина ОНУФРІЄНКО

*Людина без знання власних витоків —
людина без майбутнього*

Проблема походження української мови як унікального цілісного лінгвістичного явища з плином часу аніскільки не втратила своєї актуальності. Тривалий час співіснують схожі, близькі та полярні концепції, різноманітні періодизації, які віддаляють або наближують витoki української мови до того чи іншого історичного періоду. Сформувалися й новаторські погляди, оригінальні підходи до розв'язання цієї проблеми. Все ж досі не напрацьовано загальноприйнятої концепції та універсальної періодизації української мови.

Погляди лінгвістів XIX ст. на походження української мови

Питання походження східнослов'янських народів і відповідно їхніх мов (української, російської, білоруської) має уже майже двохсотлітню традицію. Над проблемою походження української мови вчені почали замислюватися задовго до здобуття Україною незалежності, ще в XIX столітті. Першим ґрунтовним дослідженням з історичної фонетики української мови, де порушено питання про час її формування, була праця **П. Г. Житецького** «Очерк звуковой истории малорусского наречия», надрукована 1876 р. у київських «Университетских известиях». Учений дійшов висновку, що основні риси українського вокалізму (тобто системи голосних звуків) сформувались уже в XII–XIII ст. [2].

Видатний український філолог, професор **О. О. Потебня** вважав, що східнослов'янська мовна територія в глибоку давнину становила певну спільність — руську мову, що згодом поділилася на два наріччя, одне з яких утворило основу української мови. Цей процес був поступовий і досить тривалий. Учений і не прагнув установити точний час виникнення української мови, а лише зазначив: «Можна тепер напевне сказати, що поділ руської мови відбувся у часі раніше ніж час XI ст.», бо «вже на початку руської писемності мова наша є лише сукупністю наріч». Отже, згідно з поглядами О. О. Потебні, українська мова існувала вже за часів Київської Русі [3].

У XIX ст. спалахнуло кілька дискусій між російськими й українськими науковцями щодо виникнення української мови.

Російський історик, журналіст за фахом, академік **М. П. Погодін** вважав, що в стародавньому Києві й на Київщині за часів заснування руської державності і до татаро-монгольської навали жили росіяни та їхні предки. Українці, за його гіпотезою, прийшли сюди з Прикарпаття, вони формувалися, і заселили спустошену татаро-монголами Київщину щонайшвидше наприкінці XV століття. Цю «теорію» М. П. Погодін виклав у праці «Записка о древнем языке русском» (1856). На цю «теорію» відгукнувся видатний український уче-ний-правознавець, історик, фольклорист і мовознавець **М. О. Максимович** статтею «Филологические письма», опублікованою 1856 р. у московському журналі «Русская беседа», після чого між обома вченими розпочалася коректна дискусія на сторінках цього журналу. Максимович аргументовано спростував твердження Погодіна про прихід українців із-під Карпат на нібито російську Наддніпрянщину, довів автохтонність українського населення на цих землях і зазначив, що українська мова формувалася на Південній Русі в X–XI століттях.

1883 р. дискусія про автохтонність українців та української мови в Києві і на всій Наддніпрянщині спалахнула між російським академіком **О. І. Соболевським** та українським філологом **П. Г. Житецьким**. Соболевський виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-лі-тописця 20 листопада 1883 р. із доповіддю «Как говорили в Киеве в XIV и XV веках». Дослідник дійшов антинаукового висновку про належність київського говору не до української, а до російської мови, що нібито підтверджувало погодін-ську гіпотезу. Неслушність такого твердження Житецький аргументовано довів на цьому ж засіданні товариства, а на наступному виголосив доповідь «По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках», де переконливо доводив, що у старокиївських писемних пам'ятках спостерігається чимало мовних рис, характерних для галицької писемності, що в Давньому Києві і в Галичині «панував звуковий тип одного й того ж наріччя». П. Г. Житецького підтримали В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич та інші вчені [4].

Погляди науковців XX ст. на походження української мови

Донедавна, коли українці вивчали історію інших народів, але були ізольовані від власних національних надбань, тобто під час *зросійщення*, єдино правильною вважалася позиція, за якою початок формування української мови, як і російської та білоруської, припадає на XIII–XIV ст., період падіння середньовічної держави Київська Русь.

«Материнською колискою» української, російської та білоруської мов проголошувалася *давньоруська*, або спільносхіднослов'янська мова (період її розвитку — VIII–XIII ст.).

Публіцистична метафора про походження трьох східнослов'янських народностей і їхніх мов зі спільної колиски — Київської Русі — стримувала вивчення української мови порівняно з іншими мовами індоєвропейської мовної родини.

У дусі радянської науки свого часу чітко періодизував історію української мови **Ф. Медведєв** за такими етапами:

- 1) *давньоруська мова* — приблизно від початку VII — до XIV ст.;
- 2) *мова російської, української, білоруської народностей* від XIV до XVII ст.;
- 3) *російська, українська і білоруська національні мови* від XVIII ст. до нашого часу [20].

Неможливо оминати увагою той факт, що у часовому просторі існує незліченна кількість гіпотез щодо теми, яка нас цікавить.

Московський доктор філологічних наук **Дерю-гін** вважав, що всі культурні надбання аж до XV ст. є спільними для всіх православних слов'ян, і аж до XV ст. усі вони розмовляли однією мовою.

Згідно з концепцією **М. А. Жовтобрюха**, специфічні звукові риси української мови інтенсивно склалися вже в давньоруський період, хоч української мови як самостійної системи тоді ще не було.

Від другої половини XII ст. і в XIII ст., як вважає вчений, у межах єдиної давньоруської мови розвивалися діалектичні риси, що спричинило відмежування північно-східної діалектичної зони від південно-західної; у фонологічній системі останньої сформувалися основні риси, властиві українській мові. Погляди Жовтобрюха перегукуються з висновками **Ф. П. Філіна** (1902–1982), директора Інституту російської мови АН СРСР. Ці погляди вкладаються в офіційну *усталену концепцію радянської історіографії*, згідно з якою XIV ст. вважається початком самостійної історії східнослов'янських народностей та їхніх мов [26].

У процесі дослідження тенеми української мови важливе значення має вивчення періодизацій різноманітних учених-славістів.

Почнемо з праць **О. Шахматова**, який виділяв:

- 1) *спільноруський*, або *праруський період*, що існував від виділення східних слов'ян із праслов'янської мови до кінця VIII — початку IX ст.;
- 2) *давньоруський*, що тривав упродовж XI–XII (чи навіть у перші десятиліття XIII ст.), коли витворилися основні особливості східнослов'янських мов [21; 24].

На думку **А. Кримського**, **С. Кульбакіна** та **П. Бузука**, між праслов'янською та українською мовою існувала спільносхіднослов'янська мовна єдність, але вже в XI ст. українська мова мала виразні особливості.

Позиція **Агатангела Кримського** була близькою до шахматовських міркувань. Він виділив такі періоди:

- 1) *праруська* єдність — до IX ст.;
- 2) *південноруська* мова — X–XIV століття. Порівняємо назви підрозділів неопублікованої праці А. Кримського (близько 1939–1940 рр.): «Перша стадія східнослов'янських мов — єдиний праруський період з IV-го та й аж до IX сторіччя», «Друга стадія, IX–XI вв., в лінгвістичній теорії східного слов'янства», «Остаточна формація південно-руської мови од XII до XIV в.» [22].

П. Бузук вважав, що поки не буде остаточно розв'язане питання про хронологію (бодай відносну, коли не абсолютну), студіюючи історію слов'янських мов, маємо право лише на розподіл її на:

- 1) передісторичну добу, тобто до появи пам'яток письменства;
- 2) історичну добу [23].

Леонід Булаховський не давав чіткої періодизації, але на основі його праць можна сказати, що він визнавав:

- 1) період східнослов'янської єдності, яка сформувалася переважно в IX–X ст.;
- 2) процес розпаду колишньої східнослов'янської єдності і виділення з неї **говірок** — попередників української мови «за станом нинішніх даних, не може бути схарактеризований переконливо, повно і точно». Певний час, імовірно ще навіть у XIII ст., попередники українських та білоруських говірок становили відносну щільність [19].

Видатний український історик зі світовим іменем **М. Грушевський** писав про українців як про давній народ («анти», «скіфи», «роси», «руси»). Згадки про цей народ засвідчують давні іноземні джерела, і ці звістки про «антів» належать до III–IV століть. Остання згадка про антів датується 602 роком, «і уже у VII–VIII ст. ця назва не згадується». (Це — так звані «лакуни» в науці). Далі вже ми маємо писемні пам'ятки, що стосуються давньоукраїнського (давньоруського) періоду [5].

Погляди Івана Огієнка

У слов'янській прабатьківщині українці жили приблизно на тих самих землях, на яких пізніше застала їх історія, тобто українці є автохтонами на своїх землях, як це доводив **М. Грушевський**. Чеський археолог **Нідерле** твердить, що українці та білоруси найбільш автохтонні на свої землях. **Іван Огієнко** вважає, що говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав, — такої єдності ніколи не було, й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на Сході слов'янства. Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX–X ст. увесь слов'янський Схід, тобто народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання лише державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне [6; 7].

О. Горбач нещодавно запропонував свою періодизацію з двома етапами:

А. Етапи виникнення української мови серед інших слов'янських:

- 1) праїндоевропейська доба (2000 р. до н. е.);
- 2) балтослов'янська доба (1500–1300 рр. до н. е.);
- 3) праслов'янська доба (1300 р. до н. е. — 500/800 рр. н. е.):
  - а) старший період порівняно небагатьох змін (до 200/300 рр. н. е.);
  - б) молодший період більших змін (200/300 — 800 рр. н. е.) [палаталізацій, вокалізму];
  - в) протосхіднослов'янська доба (500/800 — 900/1000 рр. н. е.) [деназалізація носових голосних, повноголосся].

Б. Виникнення української мови в її двох діалектах — південно-західний і північно-східний — з їхніми системами (XI/XII–XV ст.) [після занепаду **ъ** та **ь**: дифтонгізація — на північно-східному ареалі, звуження — на південно-західному — **о**, **е** в нових закритих складах; вплив наголосу на вимову голосних; зміни в системі приголосних] [7; 8; 9].

Г. П. Півторак вважає, що процес становлення східнослов'янських мов не був синхронним. Най-раніше він розпочався з української мови через те, що майже вся територія України була прабатьківщиною слов'ян. Увібравши в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, протоукраїн-ські діалекти впродовж VI–IX ст. розвивалися, виявляючи чимало специфічних, або українсько-білоруських діалектних рис і менше російських особливостей. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі. Рубежем, від якого є вагомі підстави вважати українську мову самостійною, згідно з теорією Г. Півторака, є XI–XII ст., коли остаточно оформлюється своєрідність фонетичної системи української мови [4; 10].

За розвитком основних фонологічних змін **Ю. О. Карпенко** періодизує історію української мови:

- 1) праслов'янська мова (кінець II тисячоліття до н. е.) [закон наростаючої звучності, зокрема поява носових голосних, складотворних **р**, **л**; перехідні палаталізації задньоязикових];
- 2) спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.);
- 3) спільносхіднослов'янська мова (IV–X ст.) — антська мова (IV–VII ст.), давньоруська (VIII–X ст.) [повноголосся, перехід початкового **je>o**, де-назалізація носових голосних];
- 4) давньоукраїнська мова (XI–XIV ст.);
- 5) староукраїнська мова (XV–XVIII ст.) [завершення у більшості говорів **о**, **е** > **і** в нових закритих складах, опозиції глухих-дзвінких, твердих-м'яких, приголосних як основних прикмет фонологічної системи];
- 6) нова українська мова (XIX–XX ст.) [зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоепії та орфографії] [11].

В. Німчук пропонує періодизацію історії української мови як лінгвальної системи (системи систем):

- 1) праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі;
- 2) давньоруськоукраїнська мова (XI–XIII ст.);
- 3) середньоукраїнська мова, або середньоукраїнсько-норуська мова (XIV/XV — кінець XVII ст.):

- а) рання середньоукраїнська мова (XIV/XV — перша половина XVI ст.);
- б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI — кінець XVII ст.);
- 4) новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.) [12; 13].

Основні гіпотези виникнення української мови

Усталена концепція О. Шахматова

О. О. Шахматов (1864–1920). Російський філолог, академік Петербурзької АН (1894). Видатний дослідник російської мови та її говірок, проблем слов'янського етногенезу, питань прабатьківщини та прамови.

За Шахматовим, **малоруська** мова походить із «спільноруської прамови», з якої походять й інші руські мови: північно-великоруська, **південно-великоруська** та білоруська. Але, зважаючи на історичне минуле народу — носія малоруської мови, її слід вважати чимось окремим від інших руських мов, бо немає жодних вказівок на спільні з ними мовні та фонетичні явища. Причини такого відособлення малоруської мови слід шукати в дещо специфічному процесі розселення слов'ян.

Шахматов був переконаний, що у слов'янських народів існувала не одна, як вважалося раніше, а **дві прабатьківщини**. Першою прабатьківщиною академік вважав не загальноприйнятую версію про басейн Вісли й Дніпра, а **басейн Західної Двіни**. Сусідство слов'ян із готами з південного заходу спричинило наявність готських елементів у слов'янських, балтійських, фінських мовах.

Надвісляниця стала другою прабатьківщиною слов'ян після їхнього великого переселення туди разом із частиною балтійців — прусами.

Академік наводить цікаве підтвердження існування двох прабатьківщин слов'ян. Прикладом є назва однієї відомої деревної породи. Букове дерево, як відомо, не заходить на схід од лінії, що йде від Кролевця — Кенігсберга через Польщу на Одесу, тобто очевидно, що на першій прабатьківщині слов'ян його не було. Ось тому в слов'янських мовах немає свого споконвічно слов'янського слова на позначення бука. Але в другій прабатьківщині, споконвічно германській території слов'яни познайомилися з буком. Тому дерево, що в ній рясніло, було названо германським словом, запозиченим, до речі, у **тубільців**. (слов'янське слово «бук» походить із германського *bokas* і з індоєвропейського *bhagos*; пор. лат. *fagus*; польське і чеське *buk*, сербсько-хорватське *Буковина* тощо). Звідси робимо висновок, що букове дерево питоме для слов'янської прабатьківщини, а за другу прабатьківщину визнаємо Надвісляницю.

Розпалося слов'янство уже на другій прабатьківщині.

Слов'янство, що залишилось у **Надвіслящині**, не втратило мовного зв'язку з тими слов'янами, які залишились на заході — за Одрою і Лабою. Вони утворили західну підгрупу слов'янських мов. Серед них — лехітська гілка (польська, кашубська, полабська мови), лужицька та чесько-словацька мовні гілки.

Решта слов'ян, яка осіла у **Наддніпрящині**, зберегла свою єдність. Це підтверджується тим фактом, що перед розпадом центральної вітки на східну і південну відбулося декілька таких явищ, яких не зазнала західна гілка слов'янських мов. Наприклад, перехід *k, g (h)* у *c, dz (z)*. Порівняємо укр. *звізда*; великор. *звезда*; давньослов. *звьзда*; сербське *звїезда*; але: польське *gwiazda*; чеське *hvezda* [21; 24].

Теорія авторитетного академіка Шахматова перетворилася на своєрідний міф, що багато років не вимагав наукових підтверджень. Але дослідження Олексія Олександровича створили міцне підґрунтя для формування сучасних поглядів на тене-зу української мови.

Ключова концепція Ю. Шевельова

Ю. Шевельов, псевд. *Юрій Шерех*, *Гр. Шевчук* (1908–2002), мовознавець, історик української літератури, літературний критик.

Закінчив Харківський університет, викладав у Інституті журналістики, потім Харківському університеті. Від 1946 р. — професор Українського вільного університету в Мюнхені, університету в м. Люнді, Гарвардського університету, Колумбійського університету. Президент УВАН. Почесний член Альбертського і Люндського університетів. Дійсний член НАН України.

За Ю. Шевельовим, після розпаду праслов'янської мови у східних слов'ян сформувалося п'ять діалектів:

- 1) новгородсько-тверський (Н-Т);
- 2) києво-польський (К-П);

3) муromo-рязанський (М-Р);

4) полоцько-смоленський (П-С);

5) галицько-подільський (Г-П).

На основі цих діалектів сформувалися три східнослов'янські мови:

Ю. Шевельов історію української мови поділив на чотири періоди:

1) протоукраїнська мова (VII–XI ст.);

2) староукраїнська мова (XI–XIV ст.);

3) середньоукраїнська мова:

а) рання середньоукраїнська мова (кінець XIV — кінець XVI ст.);

б) середньоукраїнська мова (кінець XVI — початок XVIII ст.);

в) пізня середньоукраїнська мова (початок XVIII — початок XIX ст.);

4) нова українська мова (XIX ст. — наш час).

Середньоукраїнська мова відрізняється на загальнослов'янському мовному тлі низкою специфічних фонетичних, морфологічних ознак:

1) наявність голосного [и] переднього ряду, високого обниженого піднесення, перед яким приголосні звуки завжди тверді: *син, сили*. Цей [и] стоїть на місці давніх звуків [ы] та [і];

2) голосний [е] втратив здатність пом'якшувати приголосні: *берег, село*;

3) губні приголосні, шиплячі та [р] стверділи: *голуб, сім, межа* [14, 16,25].

Новаторський погляд на походження української мови

О. В. Царук народився на Хмельниччині. Навчався в Чернігівському та Сімферопольському університетах. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену архаїчним типам українського дієслова. У 1998 р. закінчив докторантуру при Дніпропетровському університеті, працював у Кривому Розі.

Поміж різноманітних концепцій суттєво виокремлюється одна, яка є несхожою на інші, новою і, можна навіть сказати, революційною в українській лінгвістиці. Це гіпотеза **Олександра Царука**. Науковець на основі аналізу вже відомих та нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних та лінгвістичних фактів заперечує традиційну триалістичну дистрибуцію слов'янських мов і пропонує дуалістичний розподіл (на антську і словенську підгрупи); по-новому осмислює місце і значення української мови серед інших слов'янських. Лінгвіст зазначає, що на основі послідовного зіставлення історичних, археологічних даних можна визначити ті давні прамови, які будуть вихідними для проведення генеалогічної дистрибуції. Це такі мови: праслов'янська, словенська й антська. Після поглиблення диференціації праслов'янського ареалу, на думку вченого, слов'янство розподілилося на дві великі групи: **словенську** й **антську**. До **антської** підгрупи науковець зараховує *антську прамову, українську, білоруську, польську, чеську, словацьку, хорватську, верхньолужицьку*. До **словенської** підгрупи — *словенську прамову, старослов'янську мову, російську, болгарську, македонську, сербську, нижньолужицьку, кашубський і словінський діалекти польської мови, словенську*. О. Царук вважає, що дві, за традиційною класифікацією, «східнослов'янські» мови — українська й російська — на початку давнього періоду свого самостійного розвитку були двома найвіддаленішими слов'янськими мовами, які найбільш яскраво відображали у своїй структурі специфічні риси двох різних мовних підгруп [15, с. 111].

Українська і російська мови мають різні історії. Упродовж певного хронологічного періоду (від часів антської прамови і приблизно до IX ст.) ці дві мови найвіддаленіші в типологічному аспекті. Лише географічне сусідство, спільність фрагментів історії, релігійної традиції спричинили часткове наближення їхніх граматичних систем. На думку вченого, ці мови не виленовуються з одного «давньоруського» тіла, а певний час просто взаємодіють, що призвело до виникнення певних ізоморфних ознак.

Українська мова й досі залишається мовою антської за загальним типом граматичної системи, такою, що найповніше серед інших мов антської підгрупи зберігає особливості говору носіїв ще пшеворської культури. Тому для встановлення історії певних українських форм є доцільним звернення, насамперед, не до російської, а принаймні до білоруської, потім до польської, чеської, сербсько-хорватської, верхньолужицької, словенської та ін. Незаперечно і те, що деякі граматичні факти засвідчують найбільшу українсько-болгарську, українсько-російську тощо близькість [15, с. 285].

Концепцію О. Царука можна проілюструвати такими прикладами:

1. Російське діалектне **«мацать»** — «вірогідно, полонізм»; форми, відповідні українському *марний* «очевидно, є запозиченими із західнослов'янських мов через білоруську, в якій вони так само можуть бути непитомими».

2. Багато праслов'янських (антських) слів, які могли виникнути під впливом латинської мови (безпосереднім чи опосередкованим кельтським чи гето-фракійським населенням), тепер в українській мові трапляються серед найуживанішої просторічної лексики. Наприклад, **кубло** (очевидно, споріднене з лат. *sumbo* «лягаю»); **бодня** (лат. *butina* «кадка», рос. форма, можливо, пішла з української мови); **оля** (джерелом можна вважати, у першу чергу, лат. *ollum*); **монисто** (можливо є як латинська, так і галло-грецька етимологія); **мізерний** (лат. *miseria* «лихо»); **поганий** («одна з нечисленних простих позичок на Балканах, перейнятих безпосередньо з латини»).

3. Навіть під час побіжного ознайомлення можна помітити близькість українських ономатопейчних форм до західнослов'янських та очевидний контраст із російськими, наприклад:

Українська мова	Польська мова	Чеська мова	Російська мова
Мацати	Macac	Maceti	Щупать (трогать)
Верещати (вереск)	Wrzeszczec (wrzesk)	Vriskat	Вопеть (воплъ)
Ячати	Jeczec	Jecet	Жалобно кричать
Йой (зойк)	Joј (zoјk)	Joј	Ой
Белькотати (белькот)	Belkotac (belcot)	Blekatat	Бормотать
Ляскати (лоскати)	—	Loskati	Щелкать
Лоскотати	Loskotac («гримати»)	—	Щекотать
Вйо	No	Vije	Но

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що О. Царук намагався уникнути політичного підходу до розв'язання проблеми класифікації слов'янських мов. Учений виявив численні факти, які засвідчують генеалогічну пов'язаність української мови не тільки зі східним, а й із західним слов'янським ареалом [15].

(Далі буде)

Література

1. Онуфрієнко Г. С., Хваткова С. О. Проблема походження й періодизації української мови в концепціях і гіпотезах ХХ століття: Зб. наук. пр. VI Всеукр. наук.-практ. конф. «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» / Під заг. ред. М. В. Дедкова. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005.

2. Житецький П. Г. Очерк звуковой истории малорусского наречия. — К., 1876.
3. Потебня А. А. К истории звуков русского языка. — Воронеж, 1876.
4. Півторак Г. П. Українці — звідки ми і наша мова. — К., 1993.
5. Грушевський. М. Історія України-Руси: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1991–1998. — Т. 1.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. — К., 1995.
7. Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Я. Єр-моленко, А. К. Мойсеєнко. — К.: Либідь, 1996.
8. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку // Машинопис. резюме доповіді на II Конгресі МАУ. — Львів, 1993.
9. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Зібрані статті: В 3 т. — Мюнхен, 1993. — Т. 3.
10. Півторак Г. П. Хронологічні межі формування української мови як мовної системи // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. — К., 1995.
11. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза // Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 8.
12. Німчук В. В. Аспекти дослідження етноглогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. — К., 1995.
13. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. — 1998. — № 1. — С. 3–15.
14. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вічно-руська мова? — К., 1994.
15. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія. — Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998.
16. Загнітко А. П., Островська Л. О. Сучасне українське ділове мовлення: Навч. посіб. — Донецьк: ДІТБ, 2001.
17. Чертков О. Пелазги — фракийские племена, населившие Италию. — М., 1853.
18. Шафарик П. Славянские древности. — М., 1848.
19. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — К., 1956.
20. Медведєв Ф. П. Історична граматики української мови: Короткий нарис. — Харків, 1955. — Ч. 1.
21. Шахматов О. О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. // Короткий нарис історії української мови. — К., 1924. — С. 7–14.
22. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Там само. — С. 94–95; 97–112.
23. Бузук П. Нарис історії української мови: Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. — К., 1927.
24. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка; Шахматов О. О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. // Короткий нарис історії української мови. — К., 1924.
25. Schevelov G. J. Historical Phonology of the Ukrainian language. — Heidelberg, 1979. — P. 40, 203–207, 386–388, 57–560, 697–699.
26. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — М.-Л., 1972. — С. 339–356.
27. Ткаченко О. Б. До соціолінгвістичної класифікації мов у її слов'янській специфіці і динаміці // Мовознавство. — 2005. — № 3–4. — С. 63–68.
28. Дьяконова И. В. Иноязычное слово: социопсихо-лингвистический аспект исследования: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02.19. — Пермь: Пермский гос. ун-т, 2002.
29. Акуленко В. В. Українська мова в європейському контексті // Мовознавство. — 1998. — № 2–3. — С. 91–97.

30. Онуфрієнко Г. С. Філологічна парадигма сучасної юридичної освіти в Україні // Право і лінгвістика: Матеріали II Міжн. наук.-практ. конф. У 2 ч. — Сімферополь, 2004. — Ч. 1. — С. 111–118.
31. Онуфрієнко Г. С. Сучасна українська мова: Програма навчальної дисципліни для студентів гуманітарного факультету. — Запоріжжя: ЗНТУ, 2005.